

İslamöncəsi epik ənənədə dini-ideoloji gəlişmə

Qalib Sayılov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

AMEA-nın Folklor İnstitutu

E-mail: qalibsayilov@mail.ru

Rəyçilər: filol.ü.e.d., prof. S.G. Rzasoy,
filol.ü.f.d., dos. V.M. İbrahimova

Açar sözlər: folklor, islam, epos, dastan, Oğuznamə, ənənə, epik, “Kitabi-Dədə Qorqud”

Ключевые слова: фольклор, Ислам, эпос, дастан, Огузنامه, традиция, эпический, «Книга Деда Коркута»

Key words: folklore, Islam, epos, saga, Oghuzname, tradition, epic, “Kitabi-Dede Gorgud”

Folklor, xüsusən də onun epik janrı istənilən xalqın tarix və etnoqrafiyasının öyrənilməsində əvəzsiz mənbə hesab edilir. Bu baxımdan türklər, o cümlədən oğuzlar da istisna deyil. Türk folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan və oğuzların tarixi inkişaf mərhələlərini özündə ardıcıl şəkildə əks etdirən oğuz epik ənənəsi türklərin qədim mifoloji dünya görüşünü əks etdirdiyi kimi, onların tarixi yurd yerlərinə, miqrasiya yollarına və ayrı-ayrı dövrlərdə qəbul etmiş olduqları fərqli inanc sistemlərinə də geniş ölçüdə aydınlıq gətirməkdədir (12).

Bir çox tədqiqatçılar türk ədəbi ənənələrinin yaranma tarixini VI-VIII əsrlərlə, başqa sözlə Göytürk dövlətinin tarix səhifəsinə çıxdığı və inkişaf etdiyi dövrlərlə bağlayırlar (18). Bu fikirdə olan və türk-oğuz epik ənənəsinin formalaşma arealının sözügedən yazıların bulunduğu ərazilərlə bağlayan tədqiqatçıların fikrincə, türk ədəbiyyatı anlayışı bilavasitə Göytürk dövlətinin tarix səhifəsinə çıxması ilə bağlıdır (16; 19).

Belə hesab edilir ki, qədim və orta əsrlər türk yazılı ədəbiyyatı öz kökləri etibarlı ilə bilavasitə türk folkloru ilə, xüsusən də qədim türk epik ənənəsi ilə sıx bağlıdır. Odur ki, qədim türk ədəbiyyatının və ümumilikdə yazılı ədəbiyyatın öyrənilməsi zamanı onun folklorla əlaqəsinə, eləcə də yazılı mətnlərdə folklor elementlərinin əksi məsələsinə xüsusi fikir verilməlidir (17, 289-297).

Şübhəsiz ki, qədim türk ədəbiyyatının ən qədim örnəklərinin öyrənilməsi zamanı onun folklorla əlaqəsinə, eləcə də yazılı mətnlərdə folklor elementlərinin əksi məsələsinə xüsusi fikir verilməsinin vacib olduğu barədə söylənilənlər doğrudur. Lakin ən qədim türk mətnləri kimi məhz Göytürk mətnlərini gözdən keçirmək, türk ədəbi ənənələrinin yaranma tarixini VI-VIII əsrlərlə, başqa sözlə Göytürk dövlətinin tarix səhifəsinə çıxdığı və inkişaf etdiyi dövrlərlə bağlamaq, eləcə də türk-oğuz epik ənənəsinin formalaşma arealının sözügedən yazıların bulunduğu ərazilərlə (Monqolustan, Altay, Sibir) əlaqələndirmək yanlışdır. Bunun belə olmadığını son dövrlərdə Azərbaycandan, o cümlədən Qərbi Azərbaycandan tapılan və Göytürk yazılarından çox-çox qədim dövrlərə aid olan və özündə folklor elementlərini birləşdirən əski türk yazı nümunələri sübut etməkdədir (5; 6; 7; 10, 49-62; 11, 70-124).

Deyənlərə Azərbaycanın türk-oğuz folklorunun, o cümlədən oğuz epik ənənəsinin ilkin formalaşma arealına daxil olduğunu sübut etməkdə olan çoxsaylı faktları da əlavə etmək

lazımdır (10, 70-124). Bu baxımdan “Alp Ər Tonqa” dastanı deyilənlərə ən gözəl misaldır. Nizami Cəfərov haqlı olaraq yazır ki, sözügedən dastan “ən gecə e.ə. I minilliyin ortalarında formalaşmış olsa da, həmin dastandan türkcə çox az şey – yalnız M. Kaşqari "Divan"ında qeydə alınmış ağı qalmışdır. Ancaq güman edilir ki, Turan hökmdarı Alp Ər Tonqa (...İran mənbələrində Əfrasiyab) haqqında həm turanlılar (əslində türklər), həm də iranlılar arasında xüsusi dastan təşkil edəcək qədər əfsanələr, rəvayətlər dolaşmış, Ə. Firdovsi "Şahnamə"ni yazarkən İran mənbələri ilə yanaşı, türk mənbələrindən də istifadə etmişdir” (1, 30).

Prof. N. Xudiyev bildirir ki, “eradan əvvəl 1-ci minilliyin ortalarından etibarən ümumi türk ədəbi dilinin ünsürləri fəaliyyətə başlayır və regional türk ümumxalq dillərinin, bunun ardınca isə ədəbi dillərin formalaşmasına təsir edir. Qədim türk şerinin mükəmməl şifahi örnəkləri meydana çıxır ki, bunların müəyyən hissəsi sonrakı dövrlərdə yazıya alınmışdır. Turan hökmdarı, farsların Əfrasiyab adlandırdıqları Alp Ər Tonqanın ölümünə həsr olunmuş ağı Mahmud Kaşğarının divanında əks olunmuşdur:

Alp Ər Tonqa öldümü,
İsiz ajun kaldımu,
Ödlək öcin aldımı?
İmdi yürək yırtılır...

Biz heç də o fikirdə deyilik ki, bu eradan əvvəl 1-ci minilliyin ikinci yarısından eramızın 1-ci minilliyinin birinci yarısı Azərbaycan dili nümunəsidir, ancaq burası da inkar edilməzdir ki, qədim Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu, funksional ifadə səviyyəsi bunu xatırlatmışdır” (3, 39-40).

Prof. E. Əlibəyzadənin yazdığına görə, “Alp Ər Tonqa miladdan öncə 7-ci əsrin qüdrətli Turan-türk hökmdarı və qəhrəmanı olub. O, qeyri-adi ağına, tədbirinə və mərdliyinə, müdriqliyinə görə böyük hörmət və ehtiram qazanmış, şöhrət tapmışdır. İran-Turan müharibələrində əfsanəvi qəhrəmanlıq göstərmiş və bu onu dastanlaşdırmışdır” (2, 239).

Alp Ər Tonqanın yaşadığı, eləcə də dövrümüzədək gəlib çıxan məlum ağının yarandığı dövrü dərinədən incələyən və alimlərin bir çoxunun haqlı olaraq, Aşşur mənbələrindəki işqzları "Kitabi Dədə Qorqud"dakı İç Oğuzla, başqa sözlə, oğuzlarla eyniləşdirdiklərini yazan Bəxtiyar Tuncay Məhəmməd Hatəmi Tantəkinə istinadən göstərir ki, “adına Aşşur mənbələrində "Partatua", Herodotda "Prototiy", Avestada "Tranqrasyan", Firdovsinin "Şahnamə"sində "Əfrasiyab" kimi rast gəldiyimiz işquz (İç oğuz) xaqanı böyük Turan hökmdarı Alp Ər Tonqadır. Onu öldürmüş şəxs isə Firdovsinin İran şahı kimi qələmə verdiyi və Keyxosrov adlandırdığı Midiya hökmdarı Kiaksardır” (9, 175).

Alp Ər Tunqa haqqında ağının bütöv bir dastanın tərkib hissəsi olduğunu nəzərə alaraq və eyni məntiqdən çıxış edərək, çəkinmədən “Alp Ər Tonqa” dastanını ən azı e.ə. I minilliyin ortalarında Azərbaycanda, yerli oğuzların şivəsində ərsəyə gəldiyini söyləmək olar. Eyni sözlər Makedoniyalı İsgəndərin Türkünə yürüş etdiyi dövrün hadisələrindən bəhs edən "Şu" dastanı haqqında da keçərlidir. Həmin dastandan müəyyən rəvayətlər Mahmud Kaşğarının "Divan"ı və Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə”si sayəsində dövrümüzədək yetişib bilməmişdir.

Orta Asiyada, iskit-sak mühitində formalaşan “Şu” dastanında deyilir ki, “İsgəndər Səmərqəndi keçib, türk torpaqlarına girəndə türklərin hökmdarı Şu adlı bir gənc idi. Balasaqında Şu qalasında böyük bir ordu ilə oturmuşdu. Kimsədən xəbərsiz bir dəstə göndərmişdi ki, İsgəndər ordusunun hərəkətlərinə nəzarət etsin. Şunun bir gümüş hovuzu vardı. İçərisində qazlar, ördəklər üzürdülər. Gənc hökmdar isə onları seyr edib dincəlirdi.

Ordu başçıları ondan soruşanda ki, "İsgəndər gəlir, nə edək? Döyüşəkmi, ya?..", o, cavabında dedi: "Bu qazlara, ördəklərə baxın, görün necə üzürlər". Xalq gördü ki, dünya hökmdarın vecinə deyil, nə döyüşə hazırlaşır, nə də bir yana qaçmaq fikri var. Şunun göndərdiyi öncüllər gəlib xəbər gətirdilər ki, İsgəndərin qoşunları yaxınlaşır. Hökmdar gecə ilə yürüş əmrini verdi. Hazırlıqsız xalq əlinə nə keçdisə minib Şunun arxasınca getdi. Minik tapa bilməyən 22 kişi ailəsi ilə yurdda qaldı. Onlar nə edək deyə düşünərkən daha iki kişi ailələri ilə oraya yaxınlaşdı. Dedilər ki, bu hərif (İsgəndər) gəldi-gedərdi, necə olsa çıxıb gedəcək, yurdumuzu tərk etməyək. Həmin iki kişiye "qal aç" dedilər, onların övladları indi "qalac" (kalaç/xalaç) adlanır. İsgəndər qoşunu ilə gəlib haqqında söhbət gedən 22 kişini gördü. Onların üzlərindəki əlamətlərə baxıb, kimsədən soruşmadan "türk manənd" dedi (yəni "türkə bənzəyirlər"). İsgəndərin həmin sözü ilə bu kişilərin adı "türkmən" olaraq qaldı. Türkmənlər 24 boydur. 2 boy qalaçlardır ki, onlar 22 boy əsl türkmənlərdən fərqlənirlər. Türklərin hökmdarı Şuya gəlincə, o, Çin tərəfinə keçdi. İsgəndər də onun ardınca düşdü. Uyğurda Şu İsgəndərin önünə gənclərdən ibarət bir qoşun göndərdi. Onlar İsgəndərin öncüllərinə gecə basqını edib, onları məğlub etdilər. Sonra İsgəndər Uyğurda şəhərlər saldı. Bir müddət oralarda qaldıqdan sonra çəkildi getdi. İsgəndər gedəndən sonra Şu geriye döndü. Balasaquna gəlib Şu şəhərini saldı. Oraya tilsim qoydurdu. İndiyə qədər leyləklər o şəhərin önünə gəlir, ancaq o yana keçə bilmirlər. Tilsim öz qüvvəsini bu günə qədər saxlayır" (1, 33).

İslamaqədərki dövrlərin məhsulu olan, zəmanəmizə Çin mənbələri sayəsində ulaşan, haqqında XIV əsrdə F. Rəşidəddin, XVII əsrdə isə Əbül Qazi Xan tərəfindən məlumat verilən "Ergenekon" dastanı da bu qəbildəndir. Onun, təxminən, I minilliyin ortalarında müxtəlif qədim rəvayətlər əsasında formalaşdığı güman edilir (1, 34). Eyni sözləri "Dədə Qorqud" eposunun bəzi boyları haqqında da söyləmək mümkündür. Fəqət bütövlükdə dastan haqqında, daha doğrusu, onun dövrümüzədək yazılı şəkildə yetişmiş şəkli barədə bunu söyləmək çox çətinidir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan, bütövlükdə Qafqazlar və Orta Asiya istər İskitlər (Saklar), istər Hunlar, istərsə də Göytürklər dövründə Qara dənizdən Çin səddinə qədər uzanan və ədəbiyyatda bir çox hallarda Turan adlandırılan vahid etnik, siyasi və mədəni birləşmənin tərkib hissəsi olmuşlar. Heç kəsə sirr deyil ki, "hunlardan sonra bütün türk xalqlarını vahid imperiya tərkibində birləşdirib, onları xarici təcavüzlərdən qoruyan, dilinin və mədəniyyətinin inkişafını təmin edən məhz göytürklər olmuşlar (8, 27-28). Göytürklər də öz qədim inanclarını və mədəniyyətlərini mühafizə etmişlər. Ancaq VIII əsrin ortalarında məhv olmuş Göytürklər dövlətindən sonra müstəqil dövlətlər yaratmış türk xalqlarından çoxu artıq başqa dinləri qəbul etməyə başlamış (məsələn, xəzərlər yəhudi dinini, uyğurlar Mani və Budda dinlərini, qaraxanilər və oğuzlar İslam dinini və s.), bu isə onların əski dünyagörüşlərinin, inanclarının və mədəniyyətlərinin də dəyişilməsini şərtləndirmişdir" (4, 9-10).

Nizami Cəfərovun fikrincə, "IX-XI əsrlər qədim türk epos təfəkkürünün tənəzzülü, regional (gələ-gələ milli) türk eposlarının təşəkkülü dövrüdür. IX-XI əsrlərdən türk etnokulturoloji regionları bir-birindən təcrid olunur və həmin prosesin nəticəsində qədim (ümum) türk eposu da regional xüsusiyyətlər kəsb edir. I minilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində türk eposunun "diferensiasiyası" etnokulturoloji regionlar üzrə gedir: Sibir, Türküstan, Ural-Volqaboyu, Şərqi Avropa, Qafqaz-Kiçik Asiya... Qafqaz-Kiçik Asiya regionunda gedən etnokulturoloji proseslərə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, onu zənginliyinə görə ancaq Türküstanda gedən etnokulturoloji proseslərlə müqayisə etmək mümkündür. Birinci növbədə ona görə ki, Türküstanda başlayan oğuz-səlcuq yürüş-hərəkəti

Qafqaz-Kiçik Asiya regionunun Qərb qurtaracağına başa çatır, bu da bir sıra epik süjetlərin Şərqdən Qərbə daşınması, mənəvi-ideoloji rabitənin canlanması demək idi. İkinci tərəfdən, başqa türk regionlarından fərqli olaraq, Türkünstan və Qafqaz-Kiçik Asiya türkləri XI-XII əsrlərdən özlərini müsəlman dünyasının yalnız hərbi-siyasi sahədə deyil, mədəni-mənəvi sahədə də aparıcı qüvvəsi sayırlar, odur ki, məhz bu regionlarda türkdilli ədəbiyyatla yanaşı, farsdilli və ərəbdilli ədəbiyyat da sürətlə inkişaf edir. Nəhayət, bir cəhət də qeyd edilməlidir ki, haqqında söhbət gedən regionlarda (xüsusilə oğuz etnik mühitində) türk eposu bir tərəfdən İslamın, digər tərəfdən İslama qədərki Şərq eposlarının, demək olar ki, əhəmiyyətli təsirinə məruz qalır” (1, 41).

“Alp Ər Tonqa”, “Şu”, “Ergenekon” dastanlarından fərqli olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu dəyişmənin təsiri açıq şəkildə görünməkdədir. Bu fakt, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilib. Məsələn, V.M. Jirmunskinin fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarının sonunda verilən və X. Koroğlu tərəfindən “stilistik formullar” adlandırılan (15, 201) deyimlər Qorqud Atanın xana müraciətən söylədiyi magik mahiyyətli öncəgörümlər, yəni “Qeybdən verilən xəbərlər” olmuş və onlarda İslamaqədərki motivlər qorunub saxlansa da, həmin deyimlərin arxaik məzmunu İslamın təsiri ilə müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır (14, 535). V.M.Jirmunskinin bu fikrinin inkişaf etdirən, türk epos yaradıcılığının İslamdan öncəki və sonrakı təkamülünü araşdırmağa çalışan və “Kitab”ın yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasına baxmayaraq, onda şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrinin də qorunub saxlandığını diqqətə çatdıran T.Anikeyeva bildirir ki, dastandakı İslami elementlər o, yazıya köçürüldəndən sonra peyda olmuşdur və həmin elementlər bilavasitə dövrün kitabçılıq ənənələri ilə bağlıdır (13).

Məqalənin aktuallığı. “Azərbaycan folkloru və islam dini” problemi tarixi-mədəni kökləri etibarilə əsrlərin dərinliyinə gedib çıxır. Bu, çox mürəkkəb və mübahisəli bir dövrdür. Faktların şərhə bəzən tədqiqatçının qarşısında qoyduğu və məqsəd və niyyətindən asılı olur. Buna faktların mahiyyəti – şifahiliyi və kollektivliyi, yəni folklor materialı olması imkan verir. Bütün bunlara baxmayaraq, problemin əski qaynaqlar əsasında öyrənilməsi tədqiqatın mühüm səhifəsini təşkil edir. Tədqiqatın aparılmasında başlıca islamöncəsi dastanlarda dini-ideoloji inkişaf məsələlərini öyrənməkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Göründüyü kimi, qədim türk eposunda ideoloji-dini gəlişmələr öz başlanğıcını mifik yaradılış ideyasından götürmüş, tanrıçılıq inancları ətrafında sistemləşmişdir. Folklor, xüsusən də onun epik janrı istənilən xalqın tarix və etnoqrafiyasının öyrənilməsində əvəzsiz mənbə hesab edilir. Bu baxımdan türklər, o cümlədən oğuzlar da istisna deyil. Qədim və orta əsrlər türk yazılı ədəbiyyatı öz kökləri etibarilə bilavasitə türk folkloru ilə, xüsusən də qədim türk epik ənənəsi ilə sıx bağlıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktik vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı: Pedaqogika, 2005.

2. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi. Bakı: Gənclik, 1998.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997.
4. Qasımova F. Türk mifologiyasında mədəni qəhrəman problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
5. Rəhbəri M. Türkün oxunmamış bəlgələri: Nüvədi Qaradaşı kitabəsi // “Olaylar” qəzeti, 2 aprel 2012 No 49 (2977).
6. Rəhbəri M. 2800 il öncəyə aid yazı nümunəsi (I hissə) // “Olaylar” qəz., 2012, 26 noyabr.
7. Rəhbəri M. 2800 il öncəyə aid yazı nümunəsi (II hissə) // “Olaylar” qəz., 2012, 29 noyabr.
8. Sümər F. Oğuzlar. Bakı: Yazıçı, 1992.
9. Tuncay B. Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2009.
10. Tuncay B. Manna dövründə türkcə yazılmış mifoloji bir mətn barədə / “Tarixi-mədəni irsin tədqiqi, tədrisi, təbliği, mühafizəsi və diyarşünaslıq işinin təşkilində təhsil müəssisələrinin rolu” respublika konfransının (Bakı 25-26 oktyabr) materialları. Bakı, 2013.
11. Tuncay B. Etnoqonik miflər (ümumtürk materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2013.
12. Аникеева Т. Литература и фольклор древних тюрков Центральной Азии. «Центр Азия», 11.11.2012 (<http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1352623800>).
13. Аникеева Т. Книжные и устные формулы в огузской героическом эпосе «Книга моего деде Коркута» (<http://www.ruthenia.ru/folklore/anikeeva1.htm>).
14. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Л.: Наука, 1974.
15. Короглы Х. Огузский героический эпос. М.: Наука, 1976.
16. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.,-Л., 1951
17. Неклюдов С.Ю. Традиции устной и книжной культуры: соотношение и типология / Славянские этюды. Сборник к юбилею С.М. Толстой. М., 1999.
18. Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков. М.: Наука, 2007.
19. Щербак А.М. Огуз-наме, Мухаббатнаме. Памятники древнеуйгурской и староузбекской письменности. М: Издательство Восточной Литературы, 1959.

Г. Сайылов

Религиозно-идеологическое развитие в эпической традиции доисламского периода

Резюме

Проблема «Азербайджанский фольклор и Ислам» своими историко-культурными истоками восходит к древним векам. Это очень сложный и спорный период. Толкование фактов иногда зависит от цели и задачи, поставленной исследователем. Суть фактов – устность и коллективность, то есть фольклорный материал дает основание этому. Несмотря на это, изучение проблемы на основе древних источников составляет основную страницу исследования. Исследование показывает что, религиозно-идеологическое развитие берет свое начало от идеи мифического сотворения, систематизируется вокруг тенгрианских верований.

G. Sayilov

**The religious-ideological progression in the
epic tradition before Islam**

Summary

The problem of “Azerbaijan folklore and Islam religion” goes to the deepness of the centuries according to the historical-cultural roots. It is a very difficult and disputable period. Sometimes the explanations of the facts depend on the aims and intentions of the investigators. The essence of the facts – oral and collectivism, it means folklore material gives opportunity. In spite of it, the investigation of the problem on the base of the ancient sources forms the important page of the investigation. The investigation shows that in the ancient Turkic epos the ideological-religious progression has taken its beginning from the mythical creation idea and has systematized around the God beliefs.

Redaksiyaya daxil olub: 16.04.2018